

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ВІЙНА: ПРОБЛЕМА ПОЄДНАННЯ

І.О. Панафідін

Війна як складне суспільно-політичне явище, безперечно, є одвічним супутником людства протягом усієї його історії. Причому чим більшого розвитку набуває технологічний аспект культури, тим більш жорстокими і жахливими за наслідками стають війни. Особливо яскраво дану тезу ілюструють війни епохи науково-технічного прогресу та науково-технічної революції, які за своїми характеристиками перетворюються на т. зв. тотальні війни. Йдеться про те, що Перша і Друга світові війни проводились не тільки на основі всезагальної мобілізації та військово-технічних ноу-хау, але й застосування усіх можливих засобів і способів масового знищення збройних сил і цивільного населення супротивника (на відміну від війн попередніх епох, коли головний акцент робився на збройній боротьбі саме між арміями ворогуючих держав). Масштаби та військово-технічне оснащення сучасних війн надзвичайно актуалізують проблему можливості застосування певних етичних норм у такій, по своїй суті аморальній, справі як війна.

Класифікація війн на основі морального критерію на справедливі і несправедливі бере свій початок ще в античності, й особливо актуалізується у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. у зв'язку з ускладненням форм прояву цього суспільно-політичного явища, зокрема з появою практики гуманітарних інтервенцій¹. Проте при ближчому роз-

---

¹ Під гуманітарною інтервенцією мається на увазі «допомога, що надається громадянам (групам населення) деякої країни третьою стороною (державою, союзом держав, міжнародними організаціями, національними громадськими об'єднаннями) без узгодження з урядом даної країни». Іноді гуманітарні інтервенції супроводжуються збройним втручанням [1, с. 65].

гляді змісту терміну «справедлива війна» постає проблема: чи справді він може бути розглянутим в якості окремого філософського поняття і чи не представляє він собою типового оксюмору, тобто поєднання несумісних за значенням слів. Адже розуміння війни традиційно пов'язане з актом насилля, а справедливість як одна із ключових етичних категорій позначає уявлення про належне, а тому й негативне ставлення до будь-яких форм прояву насилля.

Для того, щоб виявити можливе позитивне значення терміну «справедлива війна», з нашої точки зору, необхідно спочатку дати означення поняттю «війна», а далі з'ясувати, чи існують такі умови, за яких війна може бути більш або менш виправдана з моральної точки зору. Тому *метою* даної статті є розгляд ідеї справедливої війни в контексті уявлень про справедливість як таку.

В аналізі феномену війни вихідним пунктом слугуватиме для нас її класичне визначення, що належить німецькому воєнному теоретику XIX ст. Карлу фон Клаузевиці. Так, у праці «Про війну» він дає таке означення: «війна — це акт насилля, що має на меті змусити противника виконати нашу волю» [4, с. 20]. Клаузевиц належить до такої традиції в осмисленні феномену війни, як *політичний реалізм*. У цілому можна стверджувати, що останній переважав в історії філософії над іншими підходами, як-то паціфізмом та мілітаризмом. Суть *політичного реалізму*, представниками якого в різні часи були Фукидід, Н. Макіавеллі, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Г. Моргентау, Р. Арон та ін., зводиться до ідеї, згідно з якою інтереси держави визнаються найвищою цінністю, а тому вести чи не вести війну — це формальне право кожної окремої держави. Причому наголошується на тому, що головним мотивом ведення війни або відмови від неї є практична вигода, яку може в принципі отримати ця держава. Позицію політичного реалізму можна коротко виразити за допомогою крилатого вислову «Мета виправдовує засоби». Необхідно зазначити, що виправдання будь-яких засобів, що в принципі сприяють досягненню мети, яку ставить перед собою воююча сторона, за сучасних умов загрожує знищенню не тільки людської цивілізації, але й людства як такого (досить згадати, що проблема війни і миру відноситься до глобальних проблем сучасності, причому її вирішення вважається більшістю дослідників пріоритетним по відношенню до інших глобальних проблем). Тому *позиція політичних реалістів*, хоча й переважала в історії філософії, на сьогодні, з нашої точки зору, *не може домінувати в осмисленні феномену війни*.

Головним *недоліком* політичного реалізму можна вважати те, що представники цього підходу розглядають *війни як імморальні явища*,

тобто вони виводять їх за рамки моралі, не встановлюють жодних моральних обмежень, тим самим заперечуючи один із аспектів справедливості — заборону свавілля. Тому, на наш погляд, класичне розуміння війни жодним чином не співвідноситься з таким поняттям, як «справедлива війна». Як справедлива війна не може розглядатись і в рамках такого підходу, як пацифізм, оскільки тут вона є за своєю суттю аморальна. Що стосується мілітаризму як ще одного підходу в осмисленні феномену війни, то термін «справедлива війна» втрачає своє значення, адже з позиції його представників усі війни є моральним благом, засобом морального відродження нації; тому вони а ргіогу не можуть бути несправедливими, а отже, немає потреби виділяти такий різновид війни як справедлива.

Проте, окрім пацифізму, мілітаризму та політичного реалізму, можна говорити і про такий підхід, в рамках якого термін «справедлива війна» набуває свого позитивного значення за рахунок виділення критеріїв демаркації справедливих і несправедливих війн. Цей підхід в історії філософії отримав однойменну назву — *теорія справедливої війни*, розробники якої² намагаються накласти на використання збройної сили певні моральні обмеження. Як зазначає один із провідних російських фахівців у цьому питанні Р.Г. Апресян, «моральний і правовий смисл принципів справедливої війни полягає у тому, що вони дозволяють раціоналізувати нормативні обмеження воєнних дій і сформулювати чіткі та ідеологічно нейтральні критерії їхньої оцінки» [1, с. 62].

Згідно з норвезьким дослідником Х. Сісе (див.: [7]), теорія справедливої війни передбачає аналіз категорії справедливості по відношенню до розв'язання, ведення та завершення воєнних дій. Відповідно вона складається з трьох груп критеріїв розмежування справедливих та несправедливих війн (або ж груп принципів справедливої війни): (1) *jus ad bellum** — принципи справедливого початку війни; (2) *jus in bello*** — принципи справедливого ведення війни; (3) *jus post bellum**** — принципи справедливого завершення війни³.

²Ідея справедливої війни була предметом уваги таких мислителів, як М.Т. Цицерон, А. Августин, Ф. Аквінський, Г. Гроцій. Серед її сучасних розробників можна назвати Р.Г. Апресяна [1], Н. Фоушина [5], Х. Сісе [7], Дж. Ролза [6] та ін.

* *jus ad bellum* (лат.) — право війни, право на війну.

** *jus in bello* (лат.) — право у війні.

*** *jus post bellum* (лат.) — право після війни.

³Варто зазначити, що переважна більшість прихильників теорії справедливої війни виділяють лише дві перших групи критеріїв, а саме *jus ad bellum* і *jus in bello* (див., напр.: [1, 5]). Проте, на наш погляд, доречно виокремлювати і третю

Перш ніж докладно розглянути ті принципи, які належать до трьох вказаних груп, нам вбачається доцільним звернутися до з'ясування змісту категорії справедливості, яка в контексті розглядуваної проблеми виступає якісною характеристикою війни як суспільно-політичного явища.

Справедливість у війні, як і в будь-якій іншій сфері людської життєдіяльності, означає *неупередженість* (або безпристрасність), яка у свою чергу спирається на принцип рівності. На це вказують, зокрема, Бруно Коппітерс, Нік Фоушин та Рубен Апресян:

В рамках нашої праці справедливість означає безпристрасність. Безпристрасність у свою чергу передбачає, що до окремих людей, груп, культур і держав ставляться як до рівних принаймні у двох аспектах. До них ставляться, по-перше, з рівною увагою, по-друге, з рівною повагою. Завдяки увазі, думка і дії звернені на їхній добробут, завдяки повазі — на їхні бажання і їхній вибір. Ідея полягає у тому, щоб той, хто має владу, не використовував її корисливо у своїх відношеннях з тим, у кого влади немає [5, с. 40].

Таке уявлення про справедливість цілком узгоджується, наприклад, з уявленнями сучасного німецького філософа Отфріда Гьоффе. Так, він у праці «Справедливість: філософський вступ» стверджує, що загальнолюдське починається з принципу рівності: однакові випадки необхідно розглядати однаковим чином. Причому вказаний принцип, на його думку, має свою негативну (заборона свавілля) і позитивну (заповідь безпристрасності) сторони. Позитивний аспект справедливості у свою чергу має два рівні: (1) безпристрасність застосування наявних і загальноприйнятих правил, що означає рівність усіх перед законом, та (2) безпристрасність встановлення правил (див.: [9, с. 12-13]).

Отже, якщо взяти за основу концепцію справедливості О. Гьоффе, то по відношенню до аналізу війни справедливість буде означати, по-перше, заборону вступати у війну кому і коли заманеться і вести її, використовуючи будь-які засоби, тобто *у негативному аспекті* справедливість передбачає вимогу відмови від принципу «хто сильніший, той і правий» (від т. зв. квазіетичного права сили), який у людському середовищі здебільшого прийнято вважати несправедливим. Що ж стосується *позитивного аспекту* справедливості, це по-друге, то він передбачає переведення війни у морально-правову площину, тобто розробку таких правил початку, ведення і завершення воєнних дій, які б забезпечували практичну реалізацію принципів безпристрасності та рівності, а також можливість удосконалення подібних правил,

---

групу принципів, в чому ми погоджуємося з Сісе.

якщо у цьому виникне необхідність. Саме розробкою засадничих вимог, які фіксують етико-правові умови початку війни, її ведення та завершення, тобто розробкою принципів *jus ad bellum*, *jus in bello* та *jus post bellum* і займаються, як уже зазначалось, представники такого напрямку, як теорія справедливої війни.

Що ж представляють собою принципи справедливої війни, тобто інакше кажучи, за яких умов можна говорити про *етичну легітимність війни*? Перш за все необхідно з'ясувати, що спричинило цю війну, тобто чи можна в принципі морально виправдати того політичного суб'єкта, який розпочинає військові дії. Як вважають, наприклад, К. Келеманс, Б. Коппітерс, Б. Калашников (див.: [5, частина I]) та Х. Сісе (див.: [7, глава 3]), будь-яка війна має відповідати певним принципам, що встановлюють моральні обмеження щодо рішення про її початок (*jus ad bellum*), серед яких вони пропонують виділяти наступні:

- (1) принцип «правого діла» — мають бути достатні підстави для початку збройної боротьби. Такими підставами можуть виступати самозахист та захист прав інших з метою усунення несправедливості, покарання за несправедливі діяння або ж попередження таких;
- (2) принцип легітимної влади — війну можуть оголошувати або ті, хто мають юридичну владу, або ж ті, хто претендують на неї за умови значної підтримки населення;
- (3) принцип добрих намірів — війна може визнаватися справедливою лише за умови, що її учасники ставлять перед собою таку мету, як встановлення миру (причому йдеться саме про мир, а не перемир'я). Досягнення цієї мети, звичайно, можливе тільки шляхом застосування принципу рівності по відношенню до «ворога» і визнання стану ворожості з ним як тимчасового;
- (4) принцип раціональної ймовірності успіху (або принцип обґрунтованої надії на успіх) — той, хто має легітимне право оголошувати війну і розглядає таку можливість, зобов'язаний тверезо оцінити ситуацію і поміркувати на предмет того, чи можуть бути досягнуті цілі цієї війни;
- (5) принцип співмірності (або принцип пропорційності) — рішення щодо застосування військової сили може бути прийняте на основі оцінки співвідношення між добрими намірами та ціною, яку

треба буде заплатити в ході їх реалізації одній чи обом воюючим сторонам або ж цивільному населенню;

- (6) принцип крайнього засобу — використання збройної сили може бути морально виправданим лише за тієї умови, що усі інші засоби врегулювання конфлікту вичерпані. (Причому в даному контексті доречним, на наш погляд, є визначення війни як «безсилля політики» Х. Хофмайстра.)

Названі засадничі принципи *jus ad bellum*, як видно, представляють собою сукупність умов, за яких початок воєнних дій регламентується певними моральними обмеженнями. Справедливою буде вважатися не будь-яка війна, розпочата у відповідності з одним із перелічених принципів, а така, що відповідає усім цим критеріям одночасно. Адже якщо розглядати їх по одинці, то вони можуть спростовувати один одного. Наприклад, війна не може розглядатися в якості справедливої лише на підставі принципу правого діла, який може бути спростованим принципом крайнього засобу.

Важливо відмітити, що принципи справедливого початку війни на сьогодні залишаються дискусійними. Про це свідчить, зокрема, той факт, що довгий час справедливими вважались такі війни, які носили оборонний характер, а несправедливими — такі, що по суті є завоювальними. Однак проблема полягає у тому, що поділ за таким критерієм є правомірним з огляду на визнання пріоритету принципу державного суверенітету. Якщо ж головною цінністю проголошується людина, її права та свободи, то справедливою буде і така війна, яка розпочата, наприклад, третьою стороною з метою відновлення справедливості по відношенню до цивільного населення, навіть якщо буде порушений принцип державного суверенітету.

Другою групою критеріїв справедливої війни є принципи справедливого ведення уже розпочатої війни. Як зазначає Х. Сісе, «міжнародно-правовий (юридичний) апарат відображає проблематику *jus in bello* в більшій мірі, ніж питання, пов'язані з тим, коли правомірно починати війну (*jus ad bellum*)» [7, с. 56]. Проте ті причини, що призвели до війни, неабияк впливають на те, як вона ведеться. Тому принципи *jus in bello* необхідно розглядати у нерозривній єдності з принципами *jus ad bellum*.

Принципами справедливого ведення війни Г. ван Дамм, Н. Фоушин, Е. Хартл (див.: [5, частина II]) та Х. Сісе (див.: [7, глава 4]) проголошують два наступних:

- (1) принцип співмірності — в ході здійснення конкретної військової акції чи операції необхідно встановити баланс між користю і шкодою на основі прорахування усіх можливих наслідків цієї акції чи операції; руйнівні наслідки від проведення військової операції мають відповідати її меті;
- (2) принцип розрізнення (або принцип диференціації) — під час воєнних дій воюючі сторони зобов'язані розрізняти комбатантів (легітимних учасників бойових дій) та некомбатантів (цивільного населення, військовополонених та поранених, які тимчасово не можуть продовжувати воєнні дії). Відтак морально допустимими діями під час війни будуть тільки спрямовані на мінімізацію шкоди, заподіяної життю, здоров'ю та майну некомбатантів.

Отже, після того, як вирішеним стає питання про початок війни, керівники держави та представники збройних сил мають прийняти рішення стосовно того, *як воювати* [5, с. 189], тобто які способи ведення бойових дій застосовувати, які види зброї можна використовувати і на які цілі її спрямовувати. Особливо актуальним питання розробки критеріїв *in bello* стає у ХХ ст., коли неабиякого розмаху набуває прогрес у сфері військово-промислового комплексу, зокрема з появою таких видів зброї, як хімічна, біологічна, бактеріологічна, ядерна тощо. Застосування подібної зброї, яка представляє собою зброю масового ураження, може мати катастрофічні та тривалі у часі наслідки причому не тільки для комбатантів. Тому у ХХ ст. було прийнято ряд міжнародних документів, які втілили принципи *jus in bello* у правовій площині. Зокрема, йдеться про т. зв. міжнародне гуманітарне право, норми якого покликані обмежити методи і засоби війни, а також захистити її жертв. Норми цього права відображені в Гаагських конвенціях 1899 та 1907 рр., Женевських конвенціях 1949 р. та Додаткових протоколах до них 1977 р., численних резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та інших міжнародних документах.

Війна, розпочата у відповідності з принципами *jus ad bellum* і проведена згідно з принципами *jus in bello*, тим не менше, на думку Х. Сісе, може бути несправедливою. Він зазначає, що існує і третя група критеріїв демаркації справедливих і несправедливих війн — *jus post bellum*. Більш того, Сісе стверджує, що «більшість найкатастрофічніших війн в історії трапились через відсутність *jus post bellum*». «Наприкінці будь-якої війни сторони зазвичай борються за своє становище і владу, а здійснені воєнні злочини намагаються приховати усіма можливими і

неможливими способами. Той, хто вважається переможцем, часто користується утворенням юридичним і політичним вакуумом, допускає мародерство по відношенню до мирних громадян і бере під варту політичних противників» [7, с. 129-130]. Саме тому за своїми наслідками війна, справедлива за причинами і проведенням, може перетворитися на несправедливу.

Що ж це за критерії справедливої війни, які дозволяють справедливо завершити воєнні дії і тим самим усунути причини можливого початку нового збройного протистояння? Х. Сісе (див.: [7, с. 129-134]) до *principium jus post bellum* відносить наступні:

- (1) принцип справедливої причини — причина для підписання мирного договору має бути розумною і задовольняти обидві сторони, тобто мирний договір покликаний усунути ту несправедливість, яка спричинила війну або ж яка виникла в її результаті;
- (2) принцип законних повноважень (або принцип легітимної влади) — переговори з приводу підписання мирного договору, забезпечення післявоєнного порядку, справедливості і примирення можуть вестися тільки тими політичними суб'єктами, які мають бути визнаними законними як в середині країни, так і за кордоном;
- (3) принцип чітких домовленостей — усі залучені у збройне протистояння повинні якомога детальніше розглянути його причини і наслідки, а також якомога чіткіше сформулювати свої домовленості для того, щоб забезпечити неможливість повторного початку бойових дій;
- (4) принцип забезпечення післявоєнного порядку — після завершення воєнних дій на тій території, де власне вони і мали місце, необхідно силами міжнародної спільноти разом з самими воюючими сторонами перш за все здійснювати захист цивільного населення, забезпечувати дотримання прав людини, охорону майна, природних ресурсів тощо;
- (5) принцип взаємної справедливості — забороняється використовувати т. зв. право переможця: мають бути покарані воєнні злочинці з обох сторін, а переділ власності максимально має задовольнити усі сторони конфлікту;
- (6) принцип примирення — по завершенню війни доцільно скористатися послугами посередників, які користуються повагою і дові-

рою серед учасників збройного конфлікту і які б допомогли відновити або встановити відносини, побудовані на взаєморозумінні.

Розглянувши принципи морально виправданих початку, ведення і завершення війни, ми прийшли до висновку, що в цілому війна може бути справедливою, якщо під справедливістю розуміти заборону свавілля та безпристрасність у дотриманні і встановленні правил. Норми міжнародного права на сьогодні багато в чому узгоджуються з такою загальнолюдською цінністю, як справедливість. На наш погляд, поняття «справедлива війна» має певне позитивне значення в рамках традиції *юридичного розуміння справедливості*, тобто як результату дотримання юридичних норм. Отже, справедливою може бути така війна, яка в цілому відповідає основним критеріям *jus ad bellum*, *jus in bello* та *jus post bellum*.

Але «справедливість» має ще одне значення — суто етичне (*моральне*). Так, у «Філософській енциклопедії» термін справедливість визначається як «поняття про належне, що відповідає певним уявленням про сутність людини і її невід’ємні права» [8, с. 622]. В даному контексті доцільність використання поняття «справедлива війна» має більш проблематичний характер, ніж у випадку з юридичним тлумаченням справедливості. Адже віднесення війни до сфери суцього не означає, що те саме можна зробити по відношенню до сфери належного. Скоріш за все *в якості належного має розглядатися поняття миру, а не війни* (причому ця теза, з нашої точки зору, не тільки лежить в основі позиції пацифізму, але може бути визнаною представниками теорії справедливої війни, які чітко і недвозначно наголошують на тому, що метою будь-якої війни має бути досягнення миру⁴). Саме тому в рамках морального розуміння справедливості як поняття про належне термін «справедлива війна» не має свого позитивного значення і може бути заміненим поняттям «*справедливий мир*». Тим самим ми виходимо на таку філософську традицію, започатковану ще в епоху середньовіччя, як теорія вічного миру.

Цікаво, що розмежування юридичного і морального розуміння справедливості належить І. Канту, який у трактаті «Релігія в межах

---

⁴Так, наприклад, ідеї автора поворотної у розумінні проблеми справедливості і прихильника теорії справедливої війни Джона Ролза, з нашої точки зору, якнайкраще ілюструють дану тезу: «Метою війни є справедливий мир, а тому застосовувати засоби не повинні руйнувати можливість миру чи захочувати зневагу до людського життя, ставлячи тим самим безпеку нас самих і людства під загрозу. Ведення війни слід обмежувати й пристосовувати до цієї мети» [6, с. 518].

тільки розуму» (1793) протиставляє юридичний природний і юридично-громадянський (політичний) стани, з одного боку, та природно-етичний і етично-громадянський стани, з іншого. Так, згідно з Кантом, «юридичний природний стан представляє собою стан війни кожного проти кожного», а «етичний природний стан — це стан постійної ворожнечі на основі того зла, яке притаманне усім людям». Цілком у дусі теорії суспільного договору Кант стверджує, що і з юридичного, і з етичного природних станів людина має вийти, щоб вступити відповідно в юридичний та етично громадянські стани. Причому, на переконання Канта, у цьому полягає особливий обов'язок людини — «обов'язок не людей по відношенню до людей, а людського роду по відношенню до самого себе». На противагу двом різновидам природного стану людини у громадянському стані домінує закон, але різний в залежності від того, про який різновид громадянського стану йдеться: про юридично-громадянський чи етично-громадянський.

Юридично-громадянський (політичний) стан є ставленням людей одне до одного, оскільки вони у суспільному порядку підкоряються публічним правовим законам (цілком примусовим). За етично-громадянського стану люди об'єднані під началом також суспільних, але вільних від примусу законів, тобто тільки законів добротності [3, с. 163-166].

Важливо також відмітити, що Кант не тільки розмежував моральний і юридичний аспекти справедливості, але й був автором класичної концепції вічного миру. Доволі показово, на наш погляд, що він у своєму трактаті «До вічного миру» (1795) жодного разу не використовує термін «справедлива війна», який зустрічається вже в «Політиці» Аристотеля та в «Про обов'язки» Марка Тулія Цицерона. Звичайно, ігнорування Кантом вказаного терміну необхідно пояснювати не тим, що він не був знайомий з даною традицією, а тим, що він просто до неї не належав, оскільки надавав перевагу саме моральному тлумаченню справедливості (у більш широкому контексті — в цілому філософії моралі).

Крім того, розмежування юридичного і суто морального тлумачення справедливості можна здійснювати і на основі того, що вони спираються на різні імперативно-ціннісні позиції — принцип таліону та золоте правило моральності відповідно. Доволі цікавою та евристичною, з нашої точки зору, є ідея Р.Г. Апресяна стосовно того, що в основі принципів справедливої війни лежить трансформована версія принципу таліону. На його думку, «між принципами справедливої війни і правилом таліону немає однозначної відповідності». «Однак якщо

співвіднести принципи справедливої війни з таліоном, з одного боку, і з золотим правилом та християнською заповіддю любові — з іншого, то їх близькість до таліону не викликатиме сумніву» [1, с. 69]. Апресян пропонує розглядати таліон не стільки з історичної точки зору як архаїчного правила покарання за здійснений злочин у відповідності з нанесеною шкодою, скільки з нормативної — як правило рівної віддачі (рос. *воздаяние*). Причому вчинки за логікою таліону і на сьогодні продовжують утворювати важливу частину поведінки т. зв. цивілізованої людини [2, с. 72].

Таліон — це певна форма справедливості, а саме репресивної справедливості по відношенню до тих, хто не бажає прийняти і розділити рівність і взаємність, що передбачаються золотим правилом, або великодушність, щедрість, відкритість, що передбачаються заповіддю любові. Таліон історично виникає не тільки як засіб раціонального обмеження сили. Він резервується в політичній культурі для спілкування з тими, хто відтворює в мисленні і поведінці архаїчний етос сили [...] Таліон представляє собою соціокультурний [...] інструмент розумного протистояння силі, він дає можливість зберігати людяність в непристосованих для людяності обставинах [1, с. 70].

Якщо принципи, запропоновані в теорії справедливої війни, базуються на трансформованій версії принципу таліону, то кантівська теорія вічного миру — на ідеї категоричного імперативу, перенесеного з індивідуального на глобальні масштаби і співзвучного золотому правилу моральності у його позитивній версії. Однак більш детальний розгляд вказаного аспекту проблеми може слугувати приводом для окремого дослідження.

Таким чином, *головний висновок*, до якого ми приходимо, полягає у тому, що поняття «справедлива війна» не є оксюмороном, тільки якщо під справедливістю розуміти заборону свавілля і безпристрасність у дотриманні і встановленні правил. Традиція юридичного тлумачення справедливості дозволяє позитивно наповнити смислом термін «справедлива війна» за рахунок розробки принципів *jus ad bellum*, *jus in bello* та *jus post bellum*. Якщо ж розглядати справедливість як поняття про належне, то доречніше говорити про «справедливий мир».

Бібліографія

- [1] Апресян Р.Г. Метанормативное содержание принципов справедливой войны // Полис. — 2002. — № 3. — С. 57-71.

- [2] *Апресян Р.Г.* Талион и золотое правило (Критический анализ сопряженных контекстов) // Вопросы философии. — 2001. — № 3. — С. 72-84.
- [3] *Кант И.* Религия в пределах только разума // Кант И. Трактаты и письма. — М.: Наука, 1980. — С. 78-278.
- [4] *Клаузевиц К.* О войне. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Изд-во Terra Fantastica, 2003.
- [5] *Нравственные* ограничения войны: Проблемы и примеры / Под общ. ред. Б. Копштерса, Н. Фоушина, Р. Апресяна. — М.: Гардарики, 2002.
- [6] *Ролз Дж.* Теорія справедливості. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001.
- [7] *Сисе Х.* Справедливая война? О военной мощи, этике и идеалах. — М.: Изд-во «Весь Мир», 2007.
- [8] *Справедливость* // Философский энциклопедический словарь / Ред. кол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др. — М.: Сов. Энциклопедия, 1989. — С. 622-623.
- [9] *Хёффе О.* Справедливость: Философское введение. — М.: Праксис, 2007.

Надійшла до редакції 17 серпня 2012 р.